

Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984

MILAN TUČEK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

A comparison of the results of social structure investigations in 1967 and 1984

Abstract: The possibility for a direct comparison of the data from the two extensive investigations into Czechoslovak social structure, in the years 1967 and 1984, is limited by the nonexistence of a complete data set from the first investigation. From the year 1967 it is only possible to draw on published data and to try and use analogous methods on the data from 1984. A reconstruction of five of the basic status dimensions and comparisons of the basic results are presented in this article. The obstacles to providing a reconstruction and the discovered differences, which express societal changes, are also discussed.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 1: 60-72)

Stať je příspěvkem k diskusi o procesech probíhajících v sociální struktuře československé společnosti v posledních dvaceti letech. Jedním ze zásadních podkladů pro posouzení těchto procesů v empirické rovině by mohla být přímá komparace údajů ze dvou velkých reprezentativních šetření sociální struktury. Jedná se o výzkumy: Šetření sociální diferenciací a mobility obyvatelstva, které bylo realizováno v roce 1967 na reprezentativním souboru socializovaných mužů (velikost souboru byla zhruba 13 tisíc osob) pod vedením P. Machonina [Machonin et al. 1969], a o šetření třídní a sociální struktury, které proběhlo v roce 1984 na asi dvacetitisícovém reprezentativním vzorku dospělé populace. Druhý výzkum provedl kolektiv pracovníků tehdejšího ÚFS ČSAV pod vedením J. Linharty [Informace 1985]. Obě šetření, kromě řady informací o mobilitě, zachycovaly okamžitý stav společnosti ve smyslu postavení jednotlivce a jeho domácnosti v sociální struktuře, i když každé vycházelo z jiných teoretických předpokladů.

Zatím většina úvah o porovnání výsledků z těchto dvou klíčových výzkumů sociální struktury československé společnosti zdůrazňovala odlišnost teoretických východisek a končila konstatováním, že neexistence datového souboru z roku 1967 vytváří těžko překonatelné problémy pro přímou komparaci dat [Boguszak]. Z této na první pohled pouze technické překážky vyplývá, že snad není možné provést komparace těchto dvou časových řezů sociální strukturou na takové úrovni, jakou umožňují moderní analytické postupy vyvinuté v posledním desetiletí pro danou oblast zkoumání společenských procesů. Je možné souhlasit s tím, že např. metody loglineární analýzy by lépe a korektněji odhalily posuny ve společnosti za období, které uplynulo mezi oběma výzkumy, ale na druhou stranu ze zkušenosti víme, že

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Telefax (02) 235 78 88, E-mail soc@cspgas11.bitnet.

moderní metody zpracování dat většinou jen upřesní výsledky zjištěné jednoduššími, "zastaralými" metodami.

Je třeba také připomenout, že výzkum z roku 1967 a jeho výsledky patřily dlouhou dobu mezi ideologická tabu naší normalizované sociologie, a možná i proto nebyl seriózní pokus o přímou komparaci údajů s následnými šetřeními podobného obsahu a rozsahu (kromě šetření z roku 1984 existuje podobné šetření z roku 1978) zatím proveden.

Přes naznačenou obecnou skepsi ke korektním možnostem komparace výsledných údajů z roku 1967 a dat z roku 1984, jsme se rozhodli provést rekonstrukci analytických postupů užitých v prvním šetření. Znamenalo to nejen podrobné rozkrytí konstrukcí různých indexů z roku 1967 a jejich analogické vytvoření z položek zjišťovaných v roce 1984, ale i implementaci základní optiky stratifikačního pohledu na společnost, tak jak byl uplatňován ve výzkumu 1967. Přitom bylo nutno stále vést v patrnosti, že ne všechny analýzy, které vedly autory publikace Československá společnost [Machonin et al. 1969] k určitým závěrům a tvrzením o stavu této společnosti, byly publikovány. Proto je třeba počítat s určitým ne zcela analogickým postupem při rekonstrukcích v těch situacích, kdy chyběl např. přesný předpis pro konstrukci složitějšího indexu apod. V těchto případech jsme vycházeli z teoreticko-metodologické osnovy zpracování údajů tak, jak ji pojímal Machoninův tým.

Publikované výsledky jsou vesměs spojeny nebo podřízeny centrálnímu pojmu empirické analýzy sociální struktury československé společnosti v roce 1967, kterým byl *sociálně ekonomický status* jednotlivce. Připomeňme si, že tento status byl konstruován jako vektor fixující pozici respondenta v n-rozměrném (většinou pětidimenzionálním) sociálním prostoru. Základních pět dimenzí tvořilo: složitost práce, vzdělání, příjem, postavení v řízení a životní styl. Pro některé rozborů byly tyto dimenze rozšířeny o charakteristiku bydliště, životní úroveň, status domácnosti aj. Dimenze samy o sobě se uvažovaly jako hierarchicky uspořádané, tj. jako stratifikační osy.

Základními otázkami, které výzkum touto metodikou řešil, byla strukturace společnosti, tj. rozložení společnosti jak v jednotlivých dimenzích sociálně-ekonomického statusu, tak rozložení statusových vzorců a konzistence resp. nekonzistence těchto charakteristik.

Komparace výsledků šetření sociální diferenciací a mobility 1967 (dále SDM'67) se šetřením třídní a sociální struktury 1984 (dále TSS'84) se musí pokusit, pokud se nemá jednat pouze o komparaci výsledných zjištění v rovině interpretační, ale o komparaci konkrétních empirických dat, o stejný metodický postup, o vytvoření analogických dimenzí sociálního prostoru a o analogickou konstrukci sociálně-ekonomického statusu jednotlivce.

Pět základních dimenzí sociálního prostoru

1. Složitost práce (SP)

V roce 1967 byl každý ekonomicky aktivní respondent podle své profese zařazen do šestibodové škály tzv. složitosti práce. Toto zařazení se provádělo při

kódování údaje o zaměstnání. Kódér měl k dispozici podrobnou charakteristiku každého z šesti stupňů hierarchické škály doplněnou navíc 255 příklady profesí.

V roce 1984 bylo každé zaměstnání (profese), tj. celá profesní kariéra respondenta, údaje o rodičích, partnerovi atd. kódovány dvoumístným kódem, který více méně odpovídal prvním dvěma místům Jednotné klasifikace zaměstnání (JKZ). Současné zaměstnání respondenta se zjišťovalo i dotazem u zaměstnavatele, kde tento údaj byl uveden v úplném pětimístném kódu.

Pro další analýzu považujeme v této etapě za postačující vycházet z 99 tříd (skupin) povolání a přiřadit každé z nich odpovídající stupeň složitosti práce, tak jak byl pro jednotlivé profese vytvořen v roce 1967. Některé skupiny sice obsahují profese s různým stupněm složitosti (např. dělníci živočišné výroby (TSS'84) zahrnují jak dojiče (5. stupeň SDM'67), tak krmíče dobytka (6. stupeň)), ale rozdíly uvnitř skupiny nejsou větší než jednička. Tabulka 1 konfrontuje rozložení takto konstruovaného indexu složitosti práce za rok 1984 s výsledky 1967.

Tabulka 1. Složení souborů podle složitosti práce (%)

		SDM'67	TSS'84
nejvyšší stupeň složitosti	1	0,7	2,7
	2	4,3	7,9
	3	20,6	16,1
	4	25,7	36,6
	5	34,0	28,7
nejméně složitá práce	6	14,7	8,4

Rozložení respondentů je podobné, určitý posun ve směru větší složitosti práce v roce 1984 reflektuje dvacetiletý vývoj v oblasti obsahu a charakteru práce (procesy mechanizace a automatizace, industrializace zemědělství, nástup informatiky, elektronizace atd.).

2. Vzdělání (VZD)

Jak je patrné z první části následující tabulky (Tab. 2), v průběhu 17 let se výrazně změnila vzdělanostní struktura ekonomicky aktivní mužské populace. Kromě celkového posunu směrem k vyšším skupinám vzdělání (VŠ, ÚSO, ÚSV) téměř vymizela (patrně zestárla a odešla do důchodu) skupina s neukončeným základním vzděláním.

Existují dva přístupy, jak je možné, při zachování šestistupňové škály, se s tímto rozdílem vyrovnat. Buď pro rok 1984 vycházet ze stejných vzdělanostních stupňů, a tak dále pracovat s kategorizací, kde nejnižší stupeň nemá sociální relevanci, nebo vyjít z faktu, že nejnižší úroveň vzdělání v osmdesátých letech je základní vzdělání, a pokusit se vytvořit sociálně a obsahově relevantní mezistupně, které by diferencovaly populaci mezi základním vzděláním a maturitou. Nabízí se doba trvání školní docházky (doba trvání vyučení), což supluje do jisté míry náročnost různých učebních oborů. Akceptace roků jako vzdělanostního kritéria odpovídá také přístupům UNESCO v mezinárodních komparacích. Při tomto přístupu,

který vychází z počtu let, je ale podle našeho názoru nutno zachovat určité kvalitativní momenty, jako je rozdíl mezi vyučením a střední odborným vzděláním, a kvalitu maturity, i když díky různým školním reformám počet let nutných k jejímu dosažení značně kolísá. Postup přes vytvoření určitých mezistupňů lépe odráží sociální diferenciaci v oblasti vzdělání a je zjevně adekvátnější pro naši komparativní úlohu. Výsledná struktura vzdělání v roce 1984, odpovídající druhému přístupu, je uvedena v druhé části tabulky 2. Tento ukazatel vzdělání bude dále užíván pro konstrukci sociálně ekonomického statusu.

Tabulka 2. Složení souborů podle vzdělání (%)

	SDM'67 TSS'84			TSS'84
1. neukončené základní	13,9	1,2	základní (7-9)	14,1
2. základní	25,3	14,3	vyučení (9, 10)	10,9
3. vyučení	32,2	45,3	vyučení (10, 11)	33,9
4. střední odborné	9,9	7,1	střední (10, 11)	8,5
5. maturita	13,3	20,8	maturita (11, 12)	21,0
6. vysoká škola	5,4	11,7	vysoká škola (15-18)	11,7

3. Příjem (PŘ)

V roce 1967 byl zjišťován příjem respondenta (čistý měsíční plat včetně prémie a odměn) tím způsobem, že se dotazovaný sám zařazoval do desetibodové intervalové škály, konstruované tak, že příjmy od 750 do 2000 Kčs byly odstupňovány po 250 Kčs, do 3000 Kčs po 500 korunách a vyšší po 1000 korunách. Pro konstrukci sociálně ekonomického statusu byla tato škála následně stažena do šesti bodů.

V roce 1984 byl jednak při šetření v domácnosti zjišťován hrubý měsíční příjem a zaznamenáván přímo v korunách bez kategorizace a jednak byl dodatečným dotazem u zaměstnavatelské organizace v březnu 1985 zjišťován celoroční příjem za rok 1984 obvyklou metodikou příjmového mikrocensu, tj. v dělení na hrubý příjem, odměny, dávky, daně atd.

Protože neporovnáváme absolutní hodnoty, je podle našeho názoru rozdíl plynoucí z toho, že v jednom šetření se jedná o čistý a v druhém o hrubý příjem, nepodstatný. V této etapě komparativní analýzy je možné pro jednoduchost vycházet za rok 1984 z údaje uváděného respondentem: podrobný rozbor provedený autorem při zpracování TSS'84 ukázal, že hodnoty získané od zaměstnavatele se v naprosté většině případů neliší od údajů respondenta o více jak 5 %, přičemž zjištěné rozdíly nevykazovaly žádnou zákonitost a byly čistě náhodné. Pokud to neodporuje logice faktické distribuce příjmů v mužské populaci, je asi žádoucí zachovat podobné procentní zastoupení v šestistupňové škále jako v roce 1967. Logikou distribuce příjmů rozumíme to, že je třeba prověřit zda za 17 let nedošlo k výrazné změně v rozložení příjmů, že rozložení v roce 1984 odpovídá víceméně normálnímu rozložení s určitým vychýlením k nižším hodnotám. Tabulka 3 informuje o obsahu a rozložení šesti příjmových kategorií za roky 1967 a 1984.

Tabulka 3. Složení souborů podle platu (%)

SDM'67			TSS'84	
1.	2501 a více	6,6	4501 a více	5,9
2.	2001 - 2500	15,7	3501 - 4500	16,8
3.	1751 - 2000	21,0	3001 - 3500	20,5
4.	1501 - 1750	20,4	2701 - 3000	22,3
5.	1251 - 1500	20,0	2201 - 2700	22,8
6.	do 1250	16,4	do 2200	11,7

Pochopitelně údaje o příjmu respondenta z roku 1984 umožňují jakoukoli kategorizaci, např. přes průměr a směrodatnou odchylku, přes decilové rozložení nebo takovou kategorizaci, která vykazuje zcela stejné procentní rozložení jako v r. 1967. Pro první vstup do konstrukce sociálně ekonomického statusu jsme zvolili kategorizaci do jisté míry kopírující distribuci příjmů z roku 1967 s tím, že jednotlivé kategorie, tj. jejich vymezující intervaly byly vybrány tak, aby měly i z hlediska roku 1984 reálný a přirozený smysl.

4. Životní styl (ŽS, MŽS)

Ve zjišťování SDM'67 byla dimenze životního stylu a zároveň i životní úroveň měřena několika škálami, které kombinovaly různým způsobem údaje o kvalitě bydlení, vybavenosti domácnosti, o způsobu trávení volného času a o trávení dovolených. Pro základní sociálně ekonomický status byl nakonec zvolen ukazatel pracovním označený ŽS1, který vznikl sumací dvou skalogramů (viz [Machonin et al. 1969: 217]) čili dvou kumulativních škál. Pro názornost a také pro argumentaci, že stejný postup v roce 1984 není možný, uveďme si konstrukci obou skalogramů s tím, že ji "naplníme" údaji z TSS'84. Pro přesnost poznamenáváme, že konkrétní údaje z roku 1967 nejsou pro dílčí konstrukty publikovány; je pouze konstatováno, že příslušné skalogramy měly vysoký koeficient reproducibility 0,84 resp. 0,88 a jejich sumací se odstranily ještě některé drobné nedostatky. To jinými slovy znamená, že kumulativnost výsledného ukazatele (stratifikační schopnost) v roce 1967 byla zcela bezesporná a navíc vzhledem k jednotlivým skladebným položkám i interpretace jednotlivých bodů škály vymezuje zjevné kvalitativní rozdílnosti v životních stylech.

Z tabulky 4 je zřejmé, že se vydělily zcela jiné vzorce. To dokumentuje náš předpoklad, že kumulativita uvedených předmětů a činností byla v roce 1984 velice nízká a vztah mezi nimi velice volný. Podobně další údaje z roku 1984 ukazují, že v daném roce bylo zcela odlišné vybavení domácnosti: například auto vlastnilo v roce 1967 pouze 13,5 % domácností, kdežto v roce 1984 to bylo 58,8 %; knihovnu nad 100 svazků mělo v roce 1967 22,7 % a v roce 1984 44,1 % domácností; televizor (černobílý) 69,6 % domácností v roce 1967 a 87,9 % domácností v roce 1984 a chladničkou bylo v roce 1967 vybaveno 49,7 % oproti téměř stoprocentní vybavenosti v roce 1984. To nejpodstatnější zjištění spočívá v tom, že uvedené předměty a zmíněné aktivity volného času, které zástupně charakterizovaly životní

úroveň a životní styl, necharakterizovaly patrně v roce 1984 už ani jedno, ani druhé.

Tabulka 4. Platnost skalogramů životního stylu po 17 letech

	1. skalogram	2. skalogram
11111	6,0	8,1
1111	1,9	3,2
111	24,5	2,4
11	0,7	10,5
1	0,6	11,0
0	0,4	0,9
celkem	33,1	36,1

1. skalogram: auto - knihovna - dovolená mimo bydliště - sledování recenzí - vlastnictví televizoru

2. skalogram: pobyt v cizině - návštěvy výstav - aktivní trávení volného času - vlastnictví chladničky - byt se základním vybavením

V roce 1984 se výrazně vydělily následující vzorce vybočující ze skalogramů:

1. skalogram: 12111 tj. má auto a nemá knihovnu nad 100 svazků	28,7 %
22121 tj. dovolená mimo bydliště a ne četba	17,0 %
12211 tj. má auto, nemá knihovnu, dovolená doma	12,5 %
2. skalogram: 11211 tj. cesty do ciziny - výstavy - neaktivita	12,9 %
12211 tj. cesty - ne výstavy - neaktivita	15,4 %
12221 tj. cesty - ne výstavy - neaktivita - ne chladnička	4,6 %

To ovšem neznamená, že v tomto roce v dané oblasti neexistovala diferenciace společnosti (stratifikace) a že není možné z údajů TSS'84 identifikovat postavení jednotlivce z hlediska určitého hierarchického hodnocení kvality životního stylu. V prvním přiblížení je možné při konstrukci ukazatele vycházet z baterie položek zachycujících trávení volného času. Přitom je možno zahrnout do konstrukce i návrh klasifikace "kulturnosti" aktivit ve volném čase, tak jak byla použita v roce 1967 pro kategorizaci odpovědí na otevřenou otázku zjišťující, čím se respondent zabývá ve volném čase. Výsledné rozložení do jednotlivých stupňů uvádíme v následující tabulce spolu s rozložením ukazatele ŽS1. V druhé části tabulky je uvedeno rozložení ukazatele MŽS, který kombinuje aktivity volného času a vybavenost domácnosti - podrobněji viz dále.

Daný konstrukt ŽS nesplňuje ovšem požadavek kumulativnosti, položky nevytvářejí skalogram. Do jaké míry je tato rozdílnost v konstrukci ukazatele zásadní, respektive nakolik ovlivňuje možnost srovnatelnosti sociálně-ekonomického statusu v obou časových řezech, je otázka, ke které se zatím nemůžeme s konečnou platností vyjádřit. Touto otázkou se zároveň nastoluje obecnější problém, zda v roce 1984 (přesněji v empirickém zachycení situace v oblasti životní úrovně a životního stylu tak, jak bylo provedeno v TSS'84) je možné najít škálu kumulativního typu. Určitý pokus byl již proveden a spočívá v poměrně složité kombinaci aktivit ve volném čase, vybavenosti domácnosti a kvality bydlení (rozložení tohoto ukazatele pracovním označeného MŽS je uvedeno v posledním sloupci tabulky 5).

Z předmětů dlouhodobé spotřeby byly do konstrukce MŽS zařazeny: automatická pračka, automobil, barevný televizor a mraznička, které částečně vytvářejí skalogram. Co se týče kvality bydlení, bylo (rozdílným způsobem za město a venkov) zhodnoceno vlastnictví rodinného domku, navíc bylo v konstrukci zváženo jeho stáří a velikost. Tato "materiální" část ukazatele vytvořila spolu se stupnicí "kulturnosti" činností volného času, tak jak byla vytvořena v ukazateli ŽS, určitou novou typologii, která není jejich prostou sumací, ale spíše logickou kombinací. Nedá se jednoznačně říci, že tímto postupem bylo dosaženo ekvivalence s ukazatelem životního stylu z roku 1967, že se podařilo zcela analogické vytvoření diferenciační osy v oblasti životního způsobu. Další analýzy potvrzují, že "materiální" a "činnostní" složky vystupují v některých sociálních skupinách nikoli paralelně (nepodporují se), ale spíše protichůdně, komplementárně. Proto dále v konstrukci sociálně ekonomického statusu pro rok 1984 užíváme jak konstrukce ŽS, tak konstrukce MŽS a v analýze, která je předmětem stati P. Machonina v tomto čísle, vystupují obě složky životního způsobu odděleně.

Tabulka 5. Složení souborů podle indikátorů životního stylu (%)

	SDM'67 ŽS1	TSS'84 ŽS	verbalizovaný obsah stupnice	TSS'84 MŽS
1.	6,6	11,9	vyšší kulturní hodnoty s jistou odborností	7,5
2.	13,0	26,1	vyšší kulturní hodnoty	14,9
3.	21,0	21,2	aktivní kulturní činnosti	29,5
4.	26,4	22,3	pasivní kulturní činnosti	22,2
5.	26,5	11,9	nejjednodušší oddechové činnosti	16,7
6.	6,5	6,6	nemá volný čas	9,2

5. Účast na řízení (MOC)

Ukazatel byl v roce 1967 konstruován jako vážený součet dvou ukazatelů: účasti na řízení plynoucí z profesní pozice (váha 2) a účasti na řízení plynoucí z volby (váha 1). Přitom zcela přesný popis konečné kategorizace jak vstupních ukazatelů, tak jejich vážené sumace nebyl publikován. Údaje z roku 1984 obsahují podobné vstupní indikace, takže úplná analogie by byla sice možná, ale vzhledem k tomu, že se nezachoval podrobný popis postupu je možné dosáhnout pouze obsahové analogie. Výsledná rozložení dílčích ukazatelů účasti na řízení z profese a z volby a jejich vážené sumace jsou uvedena v tabulce 6.

Na závěr této fáze komparativní analýzy se pokusme o dílčí shrnutí dosavadních výsledků. Dosud jsme se vlastně zabývali vytvořením analogických stratifikačních os a příslušných ukazatelů, měřících pozici každého respondenta na dané ose. Přitom jsme respektovali do určité míry věcné posuny, ke kterým v průběhu dvaceti let došlo a to dvojím způsobem:

a) v oblasti vzdělání, příjmů a životního způsobu jsme zvolili strategii částečné změny obsahu jednotlivých indikátorů i jednotlivých bodů škál;

b) v oblasti složitosti práce a účasti na řízení jsme ponechali významový obsah jednotlivým bodů škály.

Tabulka 6. Složení souborů podle účasti na řízení (%)

SDM'67	TSS'84 profesní	TSS'84 z volby	sumace	
1. 0,8	řídí více útvarů	3,4 funkce v KSC nebo ONV	12,9	1,5
2. 2,5	více než 10 podřízených	10,3 člen KSC	12,9	4,3
3. 9,4	3-10 podřízených	9,8 funkce v ROH	9,6	9,1
4. 19,5	1-2 podřízené	4,2 funkce v zájm. org., MNV	11,9	15,4
5. 30,0	nemá podřízené	72,1 členství ROH, zájm. org.	51,2	24,5
6. 37,8		nikde	1,5	45,1

Tímto postupem jsme v obou případech zahrnuli do další analýzy vývojový posun společnosti. V konkrétních případech to znamená, že zatímco v oblasti vzdělání jsme nezachovali původní škálu, která nejnižší úroveň vzdělání definovala jako nedokončené základní, ale vytvořili jsme stupnici, která odpovídá diferenciaci vzdělanostní struktury v polovině 80. let, tak v oblasti složitosti práce jsme profesní diferenciaci společnosti zachovali ve stejných stupních. V druhém případě náš postup vedl k jinému procentnímu zastoupení jednotlivých strat, které odpovídá úbytku pracovních míst s nízkou složitostí práce.

Jsmo přesvědčeni, že tento ne zcela jednotný přístup k vytvoření komparovatelných údajů odpovídá logice porovnání dvou stavů společnosti a naplňuje komparativní schéma adekvátními empirickými daty. Hypotézy a úvahy, které tento přístup jednoznačně podporují, by se daly jednoduše shrnout do následujících tvrzení:

1. V každé jednotlivě vzaté dimenzi sociálně ekonomického statusu byla i v roce 1984 společnost nepochybně rozvrstvena (stratifikována).
2. Obsazení jednotlivých strat v daných oblastech mělo podobný "hruškovitý" charakter s tím, že v některých oblastech muselo ve stagnující společnosti zákonitě dojít k posílení středu na úkor nejnižších vrstev.
3. Posílení středních vrstev je v empirických datech způsobeno navíc tím, že nové diferencující elementy, o nichž by bylo možné předpokládat, že vytvářejí nové nerovnosti, nebyly ani v roce 1984 dostatečně a kvalifikovaně zjišťovány (možná také nebyly v populaci dostatečně sociálně zakotveny a reprezentovány).

Tím máme na mysli, že i když např. v oblasti trávení volného času se zjišťovaly i inovační aktivity (sebezáchovné chování, sledování videa atd.), jejich přítomnost či nepřítomnost ve vzorci trávení volného času nebyla zdrojem výraznější diferenciaci společnosti. Podobně i v tradiční sféře vzdělanostní struktury se zatím neuvažovaly následné stupně po dosažení vysokoškolského diplomu, v oblasti příjmů možnosti zjišťování asi ovlivnily to, že v souboru opravdu neexistují lidé s vysoce nadprůměrnými příjmy (i když při rozsahu druhé a dalších ekonomik tyto příjmy a jejich nositelé museli nutně existovat).

S tímto závěrem a vlastně i s těmito předem danými podmínkami a limity empirického materiálu přecházíme k hlavnímu tématu rozboru rozdílností mezi společnostmi konce 60. let a společností poloviny 80. let, tak jak je zachycuje a odráží souhrnný sociálně ekonomický status jednotlivce.

Porovnání sociální diferenciace společnosti konce 60. a poloviny 80. let (v optice sociálně ekonomického statusu)

a) Ideální a jim blízké typy, jejich zastoupení v populaci. Struktura společnosti nesená čistým stratifikačním modelem.

Ideálními typy rozumíme takové vzorce sociálně ekonomického statusu, kde všechny jednotlivé komponenty mají stejnou hodnotu a tyto hodnoty odpovídají kategoriím vytvořených stupnic. (Nejnižší status je tudíž tvořen samými šestkami, nejvyšší samými jedničkami.) Výsledek první komparace uvedený v tabulce 7 (procentní zastoupení vzorců blízkých ideálnímu sociálně ekonomickému statusu v obou šetřeních) dokazuje, že za dvacet let došlo ke značnému rozvolnění společnosti. Je zcela nepochybné, že relativně vysoká stratifikovanost společnosti v roce 1967, kdy téměř 80 % společnosti mohlo být chápáno v základním stratifikačním uspořádání, byla v průběhu dalších let do značné míry narušena, takže v polovině 80. let toto stratifikační schéma odpovídalo pouze polovině společnosti. Stalo se tak na úkor vzorců z dolní poloviny (nižších statusů), kde, jak uvidíme dále, převládla inkonzistence daná rozvolněním vazeb mezi vzděláním, příjmem a životním způsobem (viz následující tabulky).

Tabulka 7. Obsazení taxonů okolo konzistentních ideálních středů (kritická vzdálenost odmocnina z 6) (%)

poloha středu	SDM'67	TSS'84
(1, 1, 1, 1, 1)	0,7	0,5
(2, 2, 2, 2, 2)	5,3	5,2
(3, 3, 3, 3, 3)	12,2	9,2
(4, 4, 4, 4, 4)	23,6	18,6
(5, 5, 5, 5, 5)	29,5	21,2
(6, 6, 6, 6, 6)	6,8	2,0
celkem zařazeno	78,5	56,7

Poznámka: Respondentů splňujících ideální typ bylo v obou výzkumech a zvláště ve výzkumu v roce 1984 velice málo.

b) Taxony kolem optimálních středů, tak jak byly vymezeny v SDM'67

K této komparační úloze nás vede úvaha, že i když došlo ve společnosti k rozvolnění vnitřních vazeb položek socioekonomického statusu, přesto se mohly do jisté míry zachovat tendence zjištěné pro strukturaci společnosti v roce 1967 a mohly se v určité míře reprodukovat i do stavu společnosti v roce 1984.

Proto jsme pro statusové vzorce zvolili stejné středy, jak byly vypočteny v SDM'67, a při vymezení shluků pracujeme i se stejnou vzdáleností od těchto středů.

První čtyři vzorce v následující tabulce jsou konzistentní, následující tři inkonzistentní. Je použito stejné značení jako v roce 1967 (písmena A až D pro konzistentní statusové vzorce a pořadí I. až III. pro inkonzistentní).

Tabulka 8. Obsazení taxonů kolem optimálních středů z roku 1967 (kritická vzdálenost odmocnina z 12) (%)

	hodnoty indikátorů					SDM'67	TSS'84
	SP	VZD	PŘ	MŽS	MOC		
A	(2,3;	1,5;	1,4;	1,7;	2,1)	3,9	5,2
B	(3,0;	2,3;	2,5;	2,3;	3,9)	8,8	15,7
C	(4,5;	4,3;	3,5;	3,8;	5,1)	21,8	22,4
D	(5,3;	5,2;	5,4;	4,8;	5,7)	27,8	18,6
	mezisoučet				61,8	61,9	
I.	(4,9;	5,1;	1,8;	4,6;	4,9)	9,0	8,5
II.	(3,8;	2,7;	4,8;	2,8;	4,9)	6,8	20,5
III.	(4,6;	3,8;	1,5;	1,8;	4,9)	4,4	5,9
	součet				82,0	96,8	

Po zkušenosti s ideálním stratifikačním schématem jsou výsledky spíše překvapivé. Shluky kolem optimálních středů z roku 1967 vyčerpávají téměř celý soubor TSS'84: do vzdálenosti odmocnina ze dvanácti se kolem původních středů seskupilo 96,8 % respondentů. Děje se tak především díky II. (nekonzistentní) skupině, která je charakteristická velmi nízkým příjmem, vyšším vzděláním a vyšší kvalitou trávení volného času. Tato skupina za 20 let vzrostla na zhruba trojnásobek a stala se druhým největším taxonem. V dalším kroku analýzy se podíváme na její sociodemografické složení. Zatím hypoteticky usuzujeme, že se jedná o mladší, středoškolsky vzdělanou městskou inteligenci.

K určitým přesunům došlo v rámci konzistentních skupin, jejichž souhrnné procentní zastoupení se ale nezměnilo. Posílily se první dvě skupiny (především skupina B), tj. obě nejvyšší vrstvy společnosti. To logicky souvisí se vstupní úvahou o určitém celkovém vzestupu celé společnosti v jednotlivých dimenzích socioekonomického statusu, s rozšířením podílu středních vrstev oproti roku 1967 (připomínáme i úvahu o určité nepřítomnosti inovačních diferenciačních prvků ve zjišťovacím instrumentu šetření).

Pro vysvětlení se nabízí hypotéza předpokládající, že v průběhu 70. let se utvzovaly statusové vzorce založené ve společnosti v šedesátých letech: na jedné straně docházelo k postupnému vyrovnávání "hruškovitosti" rozložení konzistentních statusů určitým mírným růstem blahobytu celé společnosti a stabilitou jejího vývoje, na druhé straně k prohlubování tendence nedoceňování střední inteligence (politicky neangažované) v příjmové oblasti. To, že se tento vzorec "pasivní rezis-

tence a hledání únikových oblastí" stal převládající mezi nekonzistentními vzorci, plně odpovídá stagnačním celospolečenským procesům.

Je třeba zdůraznit, že se jedná o první předběžný výsledek. Diskuse kolem jednotlivých indikátorů souhrnného sociálně ekonomického statusu a především kolem indikace stratifikace životního stylu nejsou ještě uzavřeny a každá změna ve výchozích indikátorech se projeví ve změnách zastoupení jednotlivých vzorců v populaci 80. let. Ve výše uvedené analýze jsme životní způsob indikovali kombinací materiálních podmínek respondenta a aktivitami volného času se snahou o co nejvyšší obsahovou podobnost s rokem 1967. Vyjdeme-li při analýze pouze z aktivit volného času (ŽS), které jsou v instrumentu šetření z roku 1984 pro diferenciaci názornější, dostáváme následující zastoupení taxonů z roku 1967: A (4,9 %), B (14,7 %), C (21,9 %), D (15,4 %), I. (7,1 %), II. (23,1 %) a III. (8,9 %). Výsledek je z hlediska tendencí a trendů značně podobný, ale procentní zastoupení jednotlivých vzorců se liší až o 3 %. Objevuje se zde navíc určitá tendence ke snížení zastoupení konzistentních shluků a k zvýraznění shluků inkonzistentních, a to i vzorce III., který reprezentuje skupiny populace s vysokými platy a s vysokým životním stylem, ale s nízkou složitostí práce a s nízkým vzděláním a podílem na řízení (snad se jedná o přeláčené kvalifikované dělníky?).

c) Optimální středy v roce 1984 při zachování počtu shluků (7)

I když k tomuto analytickému pohledu nemáme možnost zkonstruovat analogickou strukturu pro rok 1967 a porovnat tak, zda přirozené shluky z roku 1984 mají své kořeny v 60. letech, přesto i zde jsou určité komparační možnosti přinejmenším v porovnání rozdílností mezi optimálními středy 1967/1984.

Tabulka 9. Obsazení taxonů kolem optimálních středů TSS'84 (kritická vzdálenost odmocnina z 12) (%)

SP	VZD	PŘ	MŽS	MOC	středy vzorců
(2,4;	1,5;	2,1;	1,9;	2,7)	8,6
(3,3;	3,9;	3,9;	3,9;	3,0)	5,2
(4,7;	4,7;	4,5;	4,5;	5,6)	33,4
			mezisoučet		47,2
(2,6;	1,6;	3,4;	3,3;	4,0)	10,1
(4,0;	2,9;	4,8;	2,4;	5,2)	17,5
(4,0;	2,4;	2,2;	4,5;	3,9)	8,3
(4,8;	4,5;	2,5;	2,7;	5,1)	15,6
			součet		98,7

Optimální varianta při volbě sedmi shluků je zcela odlišná od poměrně jednoznačné a logicky interpretovatelné předchozí varianty, odpovídající optimálním středům z roku 1967. Výsledek dokazuje to, co signalizovala analýza stupně stratifikovanosti společnosti v polovině 80. let pomocí ideálních statusových vzorců. Při optimálním shlukovacím procesu se výrazně projevila rozvolněnost statusových položek a

zdůraznil se jejich často protichůdný charakter. Skupina konzistentních vzorců se zúžila na tři, přičemž dominanci získal vzorec reprezentující nejnížší vrstvu. Tato nejníže postavená skupina je z hlediska hodnot skóre v jednotlivých dimenzích vlastně položena mezi skupiny D a C z SDM'67.

Do horní vrstvy společnosti patří 8,6 % respondentů. Zcela chybí nějaká vyšší střední vrstva s hodnotou skóre 2,5 - 3,0 v jednotlivých složkách sociálně ekonomického statusu, pokud bychom za tuto nepovažovali první skupinu z inkonzistentních vzorců, kde je inkonzistence spojena s nižším podílem na řízení.

Největší inkonzistentní skupiny reprezentují na jedné straně platové, ale i profesní nedocenení vzdělání (druhá skupina), a na straně druhé naopak přeplácení nízkokvalifikované práce (čtvrtá skupina).

I když výsledek odpovídá známým hypotézám a tvrzením o stavu a vývoji společnosti v polovině 80. let a v mnohém je doplňuje o číselné vyjádření disfunkcí a rozporů na jedné straně a určité "socialistické" funkčnosti na straně druhé, přesto je třeba určité opatrnosti. Kromě již zmíněné problematičnosti konstrukce ukazatele stratifikace společnosti v oblasti životního způsobu jsou při řešení úlohy sporné i technické parametry spojené s užitou metodou. Výpočetní proces totiž optimalizuje rozložení osob do shluků a středy těchto shluků, ale neoptimalizuje počet shluků, který je napevno zadán předem. Z tohoto důvodu nezbyvá než metodou pokusů a omylů dojít k neadekvátnější strukturační společnosti, což bude předmětem další fáze analýz.

MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Vzděláním matematik, vědeckou aprobací sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídní struktury a stratifikace společnosti.

Literatura

Boguszak, M., I. Gabal, P. Matějů 1990. "Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR." *Sociologický časopis* 26: 168-186.

Informace pro uživatele datové báze z TSS'84. 1985. Praha: ÚFS ČSAV.

Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace.* Bratislava: Epona.

Summary

The first part of the article describes the method for the reconstruction of the five analogous stratification axes that created the measure of the social-economic status of the individual in the 1967 survey and were applied to the 1984 data. This creates six-point scales reflecting differences in society in the areas of the complexity of work, education, income, living standard and the share of supervisory power. The lasting and material displacements, which occurred in the course of twenty years' development of Czechoslovak society, were respected to a precise measure in the reconstruction. The areas of education, income, and living standard called for a strategy of changing individual strata, while in the areas of complexity of work and power-share the original content of the categories was allowed to stand.

The resulting distribution of the individual indicators for a representative set of economically active men makes the following conclusions possible:

1. The society was undoubtedly stratified in each of the individually considered dimensions of social-economic status also in the year 1984.
2. The content of the individual layers in the given categories had an pear-shaped character analogous to that of 1967 that in some cases must have brought, in the stagnation of the society, the strengthening of the middle-class at the expense of the lower classes.

In the second part of the article, the structure of society in both years is compared, using the comprehensive social-economic status of the individual. The comparison starts with the taxonomic method. From the point of view of the representation of homogenous status formulas and the structure of society on the basis of clusters around these formulas, the consistency of status shows a continuing fragmentation of consistency in the middle of the 1980s, in comparison with 1967.

Similarly, through the reconstruction of the social structure, which was defined as optimal in the year 1967, and originating from the means of the taxons, it reaches the conclusion that after twenty years status inconsistency has been strengthened.

The final analysis optimizes the solution of the society's structure in the year 1984 by retaining the same number of groups-taxons. The means of the taxons - that is, the values of the ideal status formula in the five stratification dimensions - shows that the levels within consistent status-groups were almost a quarter less in the year 1984. Moreover, within consistent status formulas, it shows that the lowest layers of the society dominated in creating this figure. Numerous inconsistent groups showed, on one hand, the underestimation of education in earnings and in employment classification, and on the other the overpayment of unskilled work.

The results of the comparison confirm the common conception of the condition and development of society in the mid-1980s, and in a large part supplements it with a quantified expression of the disfunctions and contradictions that social-economic status reflects.